

УДК 94 (477) “1881 / 1962”

В.Г. Кириченко
(м. Київ)**РЕЛІГІЙНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ
У СИСТЕМІ ПРАВОСЛАВНОЇ ПЕДАГОГІКИ
В.ЗЕНЬКІВСЬКОГО (1881–1962 рр.)**

В статті здійснено спробу дослідити релігійний підхід до проблеми виховання у системі православної педагогіки В.Зеньківського.

Ключові слова: суспільство, філософія, православна педагогіка, соціальна психологія, особистість, християнство, більшовизм.

В статье осуществлена попытка исследовать религиозный подход к проблеме воспитания в системе православной педагогики В.Зеньковского.

Ключевые слова: общество, философия, православная педагогика, социальная психология, личность, христианство, большевизм.

In research realizable attempt of rekonstrucii of socio-political picture of development of society in his aksiologicheskikh problems in the first half of 20th item by research of religious approach to the problem of education in the system of orthodox pedagogics of V.Zinkovsky.

Keywords: society, philosophy, orthodox pedagogics, social psychology, personality, khristiyanstvo, bolshevism.

Однією з найважливіших тенденцій сьогодення в розвитку сучасної техногенної цивілізації є загострення соціально-філософської проблематики, проблеми духовності людини. Сучасне суспільство є мозаїкою різних соціальних шарів, кожен з яких породжує свою субкультуру з визначеною, але досить нестійкою і швидко змінюваною системою цінностей. Це породжує не лише складності, а й відкриває унікальні можливості, оскільки подібні соціокультурні умови є справжньою стихією для формування самостійної та автономної особи. Водночас останніми роками досить виразно виявляється прагнення всі процеси життя суспільства звести до фундаментів моральності.

Відтак, історичне мислення не може залишити поза увагою зазначених змін у його свідомості. Не лише пошуки рішень, а й саме визначення проблеми робить актуальним осмислення питання релігійного підходу до виховання в системі православної педагогіки. Одним з яскравих її представників був В.Зеньківський (1881–1962 рр.) – представник київської академічної наукової думки, філософ, педагог, психолог, церковний і державний діяч, активний учасник національно-визвольного руху України початку ХХ ст., автор багатьох праць із історії освіти та культури.

Мета статті – на основі комплексного наукового опрацювання виявлених джерел, наявних досліджень реконструювати соціально-політичний розвиток суспільства шляхом дослідження релігійного підходу до проблеми виховання у системі православної педагогіки В.Зеньківського.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: розкрити ступінь наукової розробки теми і проаналізувати її джерельну базу; виявити головні чинники, що впливали на формування релігійного підходу В.Зеньківського до виховання; розкрити провідні ідеї православної педагогіки вченого.

Аналіз публікацій останніх років, присвячених діяльності останнього, дозволяє стверджувати, що розглядувана тема до цього часу не стала предметом спеціального дослідження.

У 20-ті–60-ті рр. ХХ ст. наукові й літературно-публіцистичні праці В.Зеньківського стали помітним явищем в емігрантській літературі та отримали визнання. З падінням ідеологічних упереджень в Україні стали доступними його фундаментальні праці, видані за кордоном. Це створило сприятливі умови для подальшого розвитку сучасної наукової думки і розширило можливості використання дослідниками оригінальних документів для реабілітації імені вченого, відродження його ідей першої половини ХХ ст. Вивчення педагогічного доробку В.Зеньківського на дисертаційному рівні започатковано російськими науковцями, зокрема О.Кірдяшовою, котра здійснила аналіз становлення й еволюції відповідних поглядів останнього на особистість¹. Дослідженню життя та діяльності вченого сприяли фонди емігрантських закладів та організацій Російського закордонного історичного архіву у Празі, що зберігаються нині у Державному архіві Російської Федерації (далі ДАРФ).

Незважаючи на правові, матеріальні й інші труднощі у вигнанні, провідна інтелігенція в еміграції своїм головним завданням вважала збереження національної культури. Представники її академічної наукової думки вивчали зокрема найновіші педагогічні ідеї та течії, переосмислювали досвід російської дореволюційної школи. На відміну від науки радянської Росії, котра відповідала цілям комуністичного будівництва і заперечувала будь-які інші підходи до її розвитку, педагогічна думка еміграції була представлена двома напрямками: ідеалістичний (проф. С.Гессен) та релігійний (проф. В.Зеньківський)².

Провідним напрямком наукових пошуків останнього за кордоном стало теоретичне обґрунтування всіх сфер життя людини, виходячи з її релігійного усвідомлення. Результатом цієї діяльності стало видання у 1924 р. в Лейпцигу «Психології дитинства»³. Пошук зв'язку між поняттями «віра» і «знання» у розвитку духовного світу дітей визначив перед ученим питання про структуру особистості. Визнаючи, що між різними сферами душі існує глибокий зв'язок, В.Зеньківський стверджував, що суто емпіричне розуміння особистості не дає можливості пояснити розвиток психічного життя дитини в цілому. Така позиція спонукала його сформулювати метафізичне поняття особистості⁴. Обґрунтування теорії про її позаемпіричні складники, котра обумовлювала пошуки

свого виявлення та одночасно не могла реалізуватись повністю, виявило новий аспект психологічних досліджень, який визначив розвиток релігійного підходу до проблеми виховання у системі православної педагогіки. В подальші роки своєї діяльності вчений займався розробкою останньої.

У вересні 1922 р. правління Союзу російських академічних груп, до числа котрого входив і В.Зеньківський, ухвалило рішення про створення Педагогічного університету імені Я.-А.Коменського у Празі⁵. Цей заклад став центром наукової розробки відповідних проблем в еміграції. Взявши активну участь у його створенні, в 1923 р. вчений був запрошений очолити у ньому кафедру експериментальної й дитячої психології. Він проявив себе як визначний теоретик цього предмета⁶.

Його курс загальної психології являв собою систему відповідних знань, що становили комплекс теоретичних наук про природу душі (людини ізольованої та тієї, котра перебуває в суспільному оточенні)⁷. Лекціям свого курсу В.Зеньківський надавав власного понятійного тлумачення, як психології педагогічного процесу, що відбувається у шкільному житті, визначаючи його соціальним⁸. Учений видав лекції з цієї тематики⁹.

Навесні 1923 р. В.Зеньківський брав участь у Першому педагогічному з'їзді еміграції, де його обрали головою¹⁰. Після цього форуму в квітні 1923 р. було створено Педагогічне бюро у справах початкової й середньої школи за кордоном, головою котрого також обрали вченого¹¹. Очолене В.Зеньківським останнє за допомогою уряду Чехословаччини встановило свої представництва в 13 країнах – Англії, Болгарії, Угорщині, Німеччині, Греції, Латвії, Польщі, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Естонії та Югославії. Воно підтримувало також зв'язки з Америкою¹².

На сторінках журналу «Російська школа за рубезжем», великого значення вчений надавав релігійному вихованню й освіті¹³. Не заперечуючи навчальну функцію школи, він відводив їй значимість на другий план, висуваючи на перше місце її виховну роль цього закладу, яка зводилася до пошуку шляху повної самореалізації творчих сил. У доповіді «Передумови в будівництві нової школи» В.Зеньківський висунув наступні завдання для останніх: свідомо і наполегливо боротись із першістю інтелектуалізму у ній; здійснити перехід від сучасного педагогічного волонтаризму до емоціоналізму. Це передбачало розвиток соціальних рухів у дитині для морального зростання, зміцнення в ній релігійного духу й естетичної творчості¹⁴.

Вже через 5 років свого існування Педагогічне бюро на чолі з ученим перетворилося в організацію, котра стала центром зарубіжної культурно-просвітницької діяльності. У 1928 р. воно скликало Перший позашкільний з'їзд у Празі, в якому взяли участь представники освітніх організацій різних країн¹⁵.

До 1926 р. В.Зеньківський поєднував роботу у Педагогічному університеті імені Я.-А.Коменського в Празі та Богословському православному інституті імені С.Радонезького у Парижі. Займаючись активною науковою діяльністю і приділяючи увагу дитячої психології, а саме фактору православної та

національної соціалізації, вчений, скориставшись наданою йому Фондом Рокфеллера стипендією та запрошенням Християнського союзу молодих людей, у 1926 р. відбув до США з метою вивчення досвіду впровадження системи релігійного виховання в цій країні. Спостереження, здобуті в Сполучених Штатах Америки, знайшли своє відображення в його статті «Школа і церква».

Проблема «світоглядної педагогіки» у 1930-ті рр. цікавила багатьох дослідників еміграції. Ряд статей з цієї тематики були спрямовані проти тоталітарної педагогіки італійського фашизму та німецького нацизму й авторитаризму радянської відповідної системи. В.Зеньківський підтримав критику тоталітаризму, надав новий напрямок обговоренню цього питання через роботу «Корінна проблема сучасної педагогіки»¹⁶.

Вивчаючи своєрідність соціального та психологічного статусу дітей емігрантів і чинників їх середовища, на сторінках педагогічних видань учений продовжив розгляд цих проблем. Виступаючи за поширення й розвиток позашкільної релігійної роботи, він стверджував, що допомога дітям та підліткам передбачає дещо більше, ніж те, що може дати школа чи навіть родина, – зміцнити духовне життя молодого покоління через різні види культури і творчості. При цьому релігійно-педагогічна проблема не може бути ізольована від загальної про повернення до ідеалу творчої культури. Духовне здоров'я дітей не може бути забезпечено без створення цілісної системи останньої, – і тільки на такому шляху можна достатньо серйозно ставити питання про релігійне виховання та освіту¹⁷.

В статті «Факти та роздуми» В.Зеньківський дійшов висновку, що для серйозного й продуктивного впливу на молодь необхідним є звернення до життя, побудованого на релігійному ґрунті. У середині сучасної культури повинні відкриватись острівки християнської культури – як повернення до цілісного церковного життя, що поєднує свободу і вірність православ'ю, творчий дух та традиціоналізм. Про це ж він говорив на в Парижі у вересні 1927 р., де запропонував перебудувати школу на церковних засадах, а в релігійному вихованні вбачати завдання кожного педагога. Вчений стверджував, що школа має бути самим життям дітей, викладання повинне пов'язуватись із християнським досвідом, а не обмежуватись теорією. Він наполягав, щоб уроки були не пасивним сприйняттям готового матеріалу, а актуальним переживанням дітьми релігійної реальності, котра повинна включати в себе як ставлення до вчителя, так і їх між собою¹⁸.

З педагогічної точки зору головна роль, на його думку, належить саме духовному життю, поза котрим «...релігійна свідомість може виродитися у безплідну холодну роботу чистого інтелекту»¹⁹. В.Зеньківський зазначав: «Релігійна сфера має центральне значення в ієрархії духовних сил, і немає ніякої психологічної необхідності для насичення релігійної сфери чистим релігійним матеріалом»²⁰. Відповідно до цього загальне завдання виховання в християнському дусі вчений бачив у розвитку духовних сил та запитів у дітей і підлітків. Цьому головному завданню останнього повинні бути підпорядковані усі інші.

З 1927 р. він працював у журналах «Питання релігійного виховання й освіти» й Релігійно-педагогічний бюлетень».

Аналіз праць науковця дозволяє стверджувати, що наприкінці 1920-х рр. В.Зеньківський цілеспрямовано звернувся до релігійного обґрунтування освітніх проблем. На кінець 1930-х рр. учений сформулював цілісну концепцію християнської педагогіки.

Одним з найбільш значних досліджень В.Зеньківського, в котрому було сформульовано його концепцію православної педагогіки, є праця «Проблеми виховання у світлі християнської антропології», видана в Парижі у 1934 р.²¹ Вказуючи на слабкість розвитку теоретичної бази сучасної йому педагогіки в зв'язку з її схильністю до емпіризму і новітніх філософських наукових побудов, які відповідають принципам натуралізму, він вважав, що своє осмислення відповідна творчість зможе знайти лише в системі православної антропології. На думку вченого, незважаючи на розвиток постійних пошуків у XX ст., релігійна природа педагогіки не вміщується в систему філософських ідей свого часу, створюючи цим внутрішні проблеми у цій науці. Вихід з такої ситуації – звернення до християнської антропології для осмислення нагромадженого довгими роками педагогічного досвіду, де розбіжність між прогресивними пошуками й слабким розвитком ідей православної педагогіки зведена в цілісну систему. З огляду на це, В.Зеньківський визначив завдання дослідити історичні шляхи християнського виховання та відновити потенціал останнього, зробивши акцент на його найбільш значимих аспектах. Розгляд різнобічних педагогічних теорій дозволив йому стверджувати, що всі вони зводяться до трьох форм: натуралістичної, де творче самовизначення особистості не виявляється, трансцендентальної, де не визначається залежність людини від вищих сил, і релігійної – єдиної вірної, на думку вченого, що дає людині пояснення своїх та вищих сил і мети²².

Отже, методологічною основою педагогічної концепції В.Зеньківського була християнська філософська антропологія. Це ідея тварності світу, особистості як образу Божого, Церкви, як соборної єдності у Богові вільних духовних особистостей, первородного гріха й воскресіння. Вихід на проблеми педагогіки філософ визначив наступним чином: «Людина у метафізичному розумінні є ідеєю первородного гріха. Воскресіння людей у Царстві Божому відновлює втрачену за смертю живу цільність життя»²³. Шлях до цього починається вже в період земного буття через звільнення особистості від влади «душевних» дій, одухотворення всього складу останньої, що означає підготовку до «торжества вічного життя людини». Важливу роль у цьому повинна відіграти православна педагогіка. Сформульовані В.Зеньківським її принципи поєднували в собі християнсько-моральні ідеали і загальнолюдські цінності. Він не додержувався ідеології ортодоксально-релігійного напрямку, котра стверджувала теологію головним інструментом педагогіки. На думку вченого, педагогіка мала три підґрунтя – антропологію, філософію та православ'я. Християнська педагогіка В.Зеньківського вважається однією з цілісних відповідних систем початку XX ст.

Як педагог, у своїх працях він розглянув особливості та труднощі всіх вікових періодів. Особливу увагу, як окремії темі у дослідженні педагогіки, вчений надавав періоду юнацтва або «пізнього дитинства». В.Зеньківський неодноразово звертався зокрема до питань його статевого виховання. В 1929 р. Він видав працю «Бесіди з юнацтвом з питань статі»²⁴. Її наступне перероблення і доповнення зумовило видання в 1952 р. Нового дослідження «На порозі зрілості»²⁵. Свої ідеї вчений обґрунтовував новітніми знаннями про особистість, зокрема психопатології, наголошуючи на тому, що вчення про людину завжди містило й християнство як окремії вид знання. Воно, за В.Зеньківським, не тільки затвердило принцип моногамії, сприяло гуманізації відносин між чоловіком і жінкою, підвищенню їх духовності, а й високо підняло ідею незайманості. Християнство засудило уникнення шлюбу та освятило останні.

Увага вченого до питань історії педагогіки, а також попереднє висвітлення відповідних поглядів К.Ушинського, Л.Толстого, Н.Пирогова у статтях визначили написання та видання нарису «Російська педагогіка у ХХ ст.» у «Записках Російського наукового інституту у Белграді»²⁶. Працю було перекладено німецькою мовою й опубліковано в Німеччині, перевидано в Парижі 1960 р. й Москві 1997 р.²⁷ В нарисі В.Зеньківський поставив за мету виявити внутрішню діалектику російської педагогічної думки, розуміння котрої ускладнювалось подіями 1917 р., і визначити напрямок подальшого розвитку, який мав зумовити її шлях у відродженій Росії. Незважаючи на те, що в згаданій праці подано характеристику лише вітчизняної педагогічної думки та свідомо залишено без огляду тему російської школи, її форми та еволюцію, вона відіграла значну роль у подальшому розвитку відповідної науки. Зазначимо, що на той час характеристики останньої в ХХ ст. у літературі не існувало, а дослідження з історії педагогіки П.Каптерева, Є.Мединського та А.Пінкевича мали однобічний характер.

Виокремлюючи три напрямки в розвитку російської педагогіки – натуралізм, ідеалізм і релігійний, учений прослідкував її зв'язок з розвитком психологічної й філософської науки ХХ ст., що зумовило виникнення православно-церковного аспекту відповідної науки.

У російській педагогіці ХХ ст. В.Зеньківський надавав великого значення ідеї органічного синтезу в ній, котра була розроблена українським ученим К.Ушинським, та мотиву «свободи» А.Толстого, що відіграли провідну роль у цій науці в ХХ ст. Ідеї цих діячів зумовили загальний релігійний перелом, який був підготовлений у філософії й літературі М.Гоголем, Ф.Достоевським, В.Соловйовим і знайшов своє втілення в ідеях дореволюційних християнсько-філософських товариств Петербурга, Москви та Києва. Однак, як зазначав учений, своє наукове вираження релігійно-педагогічний напрямок знайшов лише в еміграції.

Вважаючи, що система радянської педагогіки вже сформована, він подав її цілісне розкриття. В останній він відмічав філософські протиріччя, утопізм, прагматизм і моноідеологізм, що були головними прерогативами комуністичної ідеології, як своєрідної атеїстичної установки. Намагаючись подати об'єктивний

аналіз філософського плюралізму різних систем російської педагогіки XX ст., вчений висвітлив історико-педагогічні проблеми з позицій релігії.

В останні роки В.Зеньківський посилено працював над виробленням основ християнської гносеології. Вважаючи, що проблема знання повинна бути базою будь-якої системи, він звернув увагу на недоліки новітніх теорій, основи котрих були закладені в епоху секуляризації культури й містили у собі ідею принципового відокремлення філософії від релігії. Для вченого – християнського мислителя – зазначені теорії були неприйнятними.

Отже, в основі відповідної системи В.Зеньківського лежали єдність та самостійність трьох чинників його наукових і духовних інтересів – релігійної філософії, педагогіки й психології, де загальною ідеєю було заперечення ідеології більшовизму і зосередження на гуманізмі. Важливим напрямком його психологічної концепції стала ідея ієрархічної побудови людської особистості та її душі.

¹ Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В.Зеньковского: личность и факторы ее формирования. Дис. ... канд. пед. наук. – Саранск, 1998. – 195 с.

² Зеньковский В. Русская педагогика XX ст. // Педагогика. – 1997. – № 2. – С.73–89.

³ Галай О. Науково-педагогічна діяльність української еміграції в Чехословаччині (1918–1939): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1998. – 164 с.

⁴ Зеньковский В. Психология детства. – Лейпциг, 1924. – 384 с.

⁵ Кирдяшова Е. Указ. соч.

⁶ ГАРФ. – Ф.Р.5773. – Оп.3. – Ед. хр.317. – Лл. 1–216.

⁷ Там же. – Ф.Р.5773. – Оп.2. – Ед. хр.173. – Лл.1–476.

⁸ Верховский С. Отец В.Зеньковский // Новый журнал. – 1962. – № 70. – С.271–285.

⁹ Кирдяшова Е. Указ. соч.

¹⁰ ГАРФ. – Ф.Р. 5773. – Оп.1. – Ед.хр.102. – Лл. 1–210.

¹¹ Там же. – Ф. 5773. – Оп.1. – Ед.хр.48. – Лл. 1–49.

¹² Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии // Вестник РСХД. – 1962. – № 66–67. – С.8–12.

¹³ Педагогічне бюро зі справ середньої та нижчої школи за кордоном, м.Прага 1923–1933. – ДАРФ. – Ф.Р. 5785. – Оп.3. – Од. зб. 250. – Арк. 1–327.

¹⁴ Там же. – Оп.1. – Од. зб. 99. – Арк. 1–211.

¹⁵ Там же. – Оп.2. – Од. зб. 104. – Арк. 1–435.

¹⁶ Зеньковский В. О внешкольном религиозном образовании // Русская школа за рубежом. – № 26. – С.290–291.

¹⁷ Его же. Предпосылки в строительстве новой школы // Русская школа за рубежом. – 1935. – № 2–3. – С.216–230.

¹⁸ ДАРФ. – Ф.Р.5785. – Оп.3. – Од. зб. 250. – Арк. 1–327; Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии // Вестник РСХД. – 1962. – № 66–67. – С.8–12.

¹⁹ Его же. Коренная проблема современной педагогики // Русская школа. – 1935. – № 2–3. – С.11–18.

²⁰ Его же. Задачи и средства воспитания // Вестник Педагогического бюро. – Прага, 1929. – № 16–17. – С.4–5.

²¹ Его же. Факты и размышления // Путь. – 1927. – № 8. – С.73–88.

²² Кирдяшова Е. Указ соч.

²³ Зеньковский В. Проблема воспитания в свете христианской антропологии. – Париж, 1934. – 256 с.

²⁴ *Его же.* Беседы с юношеством о вопросах пола. – Париж, 1929. – 72 с.

²⁵ *Его же.* На пороге зрелости. – Париж, 1952. – 47 с.

²⁶ *Его же.* Русская педагогика XX ст. С приложением очерка О.Субботиной “Советская педагогика после 1931 г.” – Париж, 1960. – 55 с.

²⁷ *Его же.* Русская педагогика XX ст. // Педагогика. – 1997. – № 2. – С.73–89.